वैदिकं विज्ञानम्

Rammurti Chaturvedi

Department of Sanskrit, Mahatma Gandhi Kashi Vidyapeeth, Varanasi

Abstract

The very sentence 'Satyam gyanamanantam brahma' reveals that the knowledge is the form of Brahma Jnana. Vijnana or science is the forms of Jnana. This science enclusively is the Vedic on thus the knowledged one and science is many. In the earthly things one thing is equal everywhere and that is the indifferent light of knowledge. Science is the multifaced manifestation of that one and unique knowledge.

In the present paper the way by which the single and Jnana becoms the multifaced Vijnana will be discussed and the form of Vedic Vijnana will be settled.

Vijnana Bharati

वेदोनाम ज्ञानम्, तस्यैव विविधं रूपं विज्ञानमुच्यते, ज्ञानन्तु "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्युक्त्या एकं सत्यस्वरूपं ब्रह्माख्यञ्च विद्यते, पुनस्तस्यैव निर्विशेषस्य ब्रह्मणः सविशेषरूपेण नानात्वं ज्ञानस्यैव वैविध्यं रूपं विज्ञानपदेनाभिधीयते। शब्दान्तरेणेदं वक्तुं शक्यते यत् एकस्यैव ज्ञानस्य अनेकभवनं विज्ञानं, तथा अनेकरूपस्य विज्ञानस्य एकस्मिन् स्वरूपेऽवस्थानं ज्ञानमुच्यते। वेदेषु ज्ञानस्य यद् वैविध्यं स्वरूपमुपलभ्यते तदेवात्र समासेन वैदिकं विज्ञान वक्तुं शक्यते।

'धर्मब्रह्मणी वेदैकवेद्ये' इति सायणोक्तेः वेदस्य परमं प्रतिपाद्यं धर्मो ब्रह्म चेति द्वयमेव, तत्र धर्मो यागादिः स चानेकविधः ब्रह्म च केवलमेकमेव सत्यं ज्ञान स्वरूपञ्चेति, अत एव भारतीयदर्शनेषु द्वयमेवेदं तत्त्वं जिज्ञास्यते, अथातो धर्मजिज्ञासा' अथातो ब्रह्मजिज्ञासा इति पूर्वोत्तरमीमांसयोः सूत्राभ्यामिति। तत्र किमिदं विज्ञानमिति जिज्ञासायामुच्यते यत्र विभिन्नेषु जागतिकपदार्थेषु मूलान्वेषणक्रमेण निर्विशेषं ब्रह्माख्यमेकं नित्यं सनातनं च यत्तत्त्वमधिगम्यते तदेव ज्ञानमुच्यते, तस्यैवैकतत्त्वस्य ब्रह्माख्यस्य अनन्तरूपतापत्ति-विज्ञानमुच्यते, तच्च व्यावहारोपयोगि धर्मरूपम्। अत एव गीतायां भगवता कृष्णेन सात्विकं ज्ञानमुपदिष्टम्, तद्यथा-

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्विकम्।।[१]

अत एतावता इदं वक्तुं शक्यते, यज्जगतो मूलान्वेषणपरं ब्रह्माख्यमेकतत्त्वात्मकं ज्ञानं मोक्षोपयोगि जायते, तथा तस्यैवानेकरूपो धर्मस्तु व्यवहारीपयोगी जायते इति बुद्ध्या क्वचित् व्यवहारोपयोगिनि ज्ञानेऽपि विज्ञानशब्दः प्रयुज्यते, अनेनैवाभिप्रायेण भगवान् वासुदेवः गीतायां श्रीमद्भागवते च ज्ञानविज्ञानयोः समानाधिगमनं सहानुष्ठानञ्च वारं वारं ब्रूते। तद्यथा-

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते।।[२]
इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्।।[३]

श्रीमद्भागवते च –

ज्ञानं परमगुह्यं मे यद्विज्ञानसमन्वितम्।
सरहस्यं तदङ्गं च गृहाण गदितो मया।।
यावानहं यथाभावो यद्रूपगुण कर्मकः।
तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात्।।[४]

पुनश्च- *ज्ञानविज्ञानसंसिद्धा; पदं श्रेष्ठं विदुर्मम।*
ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ बिभर्ति माम्।
तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो भज मां भक्तिभावितः।।
ज्ञानविज्ञानयज्ञेन मामिष्ट्वाऽऽत्मानमात्मनि।
सर्वं यज्ञपतिं मां वै संसिद्धिं मुनयोऽगमन्।।[५]

वैदिकं विज्ञानं वस्तुतः धर्मतत्त्वं मोक्षतत्त्वञ्चाधारीकृत्य प्रवर्तते, प्रवर्तनमपि सर्वजगत्कारणान्वेषणपरं 'मूले मूलाभावादमूलमूलम्'[६] इति सांख्यसिद्धान्तनुगतं ब्रह्माख्यं केवलमेकं तत्त्वमन्ततः समुद्भास-यति, एतावता वैदिकं सर्वमपि ज्ञानं धर्मविज्ञानं ब्रह्मविज्ञानञ्चेति व्यपदेष्टुं शक्यते। धर्मब्रह्माङ्गभावेनैव सर्वं वस्तुतत्त्वं कार्त्स्न्येन वेदेषु समाम्नातमिति विज्ञापयितुं शक्यते।

तदिदं वैदिकं विज्ञानं वेदमन्त्रेषु संकेतविधया सूक्ष्मतरं समुपदिष्टमवलोक्यते, तद्यथा- देवतास्तुतिपरेषु मन्त्रेषु केनचित् विशेषणेन तत्संबन्धि गभीरं विज्ञानं विद्योत्यते, तदेवात्र किञ्चित् संक्षेपेण प्रदर्श्यते, तत्र ऋग्वेदस्य प्राथमिको मन्त्रः सर्वप्रथमं विवेचनायात्रोदाह्रियते-

अग्निमीडे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्।
होतारं रत्नधातमम्।[७]

अत्र विश्वामित्रपुत्रो मधुच्छन्दो नामा ऋषिः मन्त्रेऽस्मिन् अग्नितत्त्वं स्तौति, "अग्निर्वै देवानामवमः विष्णुः परमः तपोरन्तरा सर्वेदेवा:[८] इति ऐतरेयब्राह्मणश्रुत्या अग्निरेव प्रथमो देवः समाम्नातः, अतस्तमेव सर्वतः प्रथमं स्तौति। अत्र पुरोहितमिति प्रथमं विशेषणं तिरोहितपदव्यावर्तकं प्रतीयते, तस्मादग्नेः द्विविधं स्वरूपमनुकल्प्यते पुरोहितरूपं तिरोहितरूपञ्चेति। अत्र प्राथमिके मन्त्रे यदग्रे पुरोहितं रूपं तत् स्तूयते, यतोहि तदेव रूपं पार्थिवपदार्थयोगेन अस्माकं पुरः स्थित इवावलोक्यते। तिरोहितं रूपन्तु प्राणरूपेणान्तः निलीनं सर्वपदार्थानुप्रविष्टञ्च भवति, अतो नावलोक्यते लौकिकचक्षुषा, शास्त्रचक्षुषा तु तदीयं तिरोहितमपि रूपं द्रष्टुं शक्यते।

अपि चात्र 'पुरोहितम्' 'यज्ञस्य देवम्' 'ऋत्विजम्' 'होतारम्', 'रत्नधातमम्' इति पञ्च विशेषणान्यग्नेः दृश्यन्ते। तत्र पुरोहितमित्यनेन सर्वेषां पुरः समक्षं स्थितः पार्थिवाग्निरेव प्रस्तूयते न च आन्तरिक्ष्यो वैद्युताग्निः, न च सौरो दिव्याग्निश्चात्र स्तूयते, अतः वैद्युताग्निं सौराग्निञ्च व्यावृत्य पार्थिवाग्निमेव स्तोतुमत्र पुरोहितमिति प्रथमं विशेषणम् । अपि च पुरोदृश्यमानेषु सर्वविधजागतिकपदार्थेषु तत्त्वतः अग्ने व्यापकत्वनिदर्शनाय पुरोहितमिति सार्थकं विशेषणम्। यतोहि 'यत् किञ्चिद् दार्ष्टिविषयकम् अग्निकर्मैव तद्' इति वचनेन सर्वमपि दृश्यं रूपमाग्नेयं भवतीति निगमयति निरुक्ते यास्काचार्यः। आधुनिकाः वैज्ञानिका अग्नेः यद् यौगिकत्वं स्वीकुर्वन्ति तद् पार्थिवाग्नेः स्वरूपाभिप्रायेण, न तु अग्नेः तिरोहितस्वरूपाभिप्रायेणेति प्रतीमः। वैदिकविचारधारायान्तु दाह-पाक-प्रकाश जनकोऽयं पुरोहितोऽग्निः सज्जायते, तिरोहितोऽग्निस्तु प्राणरूपेण सर्वत्रावस्थितः जगद्धारकः कारकश्चावगम्यते। तस्य तिरोहिताग्नेः सर्वत्रावस्थानं वेदमन्त्रेषु द्रष्टुं शक्यते। तद्यथा –

गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्थातां गर्भश्चरथाम्।
अद्रौ चिदस्मा अन्तर्दुरोणे विशां न विश्वो अमृतःस्वाधीः।।[१०]
गर्भो अस्योषधीनां गर्भो वनस्पतीनाम् ।
गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भो अपामसि।।[११]
अग्निर्भूम्यामोषधीस्वाग्निमापो बिभ्रत्याग्निरश्मसु।
अग्निरन्तः पुरुषेषु गोस्वश्वेस्वग्नयः।।[१२]

अपि चायमेव तिरोहितोऽग्निः स्वमहिम्ना पृथिव्यां पार्थिवाग्निरूपेण अन्तरिक्षे विद्युताग्निरूपेण दिवि च सूर्यात्मना यदा पुरोहितो जायते तदैव सर्वलोकैः द्रष्टुं शक्यते। तथा च मन्त्रवर्णः–

मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्।[१३]

पुनः सूर्यस्य कृते –

यो देवेभ्य आतपति यो देवानां पुरोहितः।
पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मये।।[१४]

सर्वत्रावस्थितः तिरोहितोऽग्निः चतुर्दशभुवनाख्येऽस्मिन् ब्रह्माण्ड- देहे प्राणात्मना हिरण्यगर्भाभिधानं लभते, अतः स एव सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च[१५] प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः[१६] दृशे विश्वाय सूर्यम्[१७] इत्यादि मन्त्रवर्णैः व्यपदिश्यते।

जगत्प्राणरूपोऽयं तिरोहितोऽग्निः किं करोतीति जिज्ञासायां मन्त्रगतमग्नेः द्वितीयं विशेषणं 'यज्ञस्य देवम्" इत्यत्र विमृश्यते।

प्रतिक्षणं परिवर्तनीयेऽस्मिन् संसारे सर्वमपि दृश्यमानं पदार्थजातं न कदाप्येकरूपमुपलभ्यते, आदानप्रदानरूपः प्राकृतो यज्ञोऽजस्रं प्रवर्ततेतराम्। यथा प्रदीपः प्रकाशं सर्वत्र समर्पयति तैलावयवांश्च नितरामादत्ते, एवं पृथिव्यां वृक्षाः लताश्च लोकेभ्यः फलानि पुष्पाणि च प्रयच्छन्ति भूमेरपां च रसमजस्रादददते, अनेनादानप्रदाना-परपर्यायभूतेन प्राकृतयज्ञेनैव प्रतिक्षणं जगत् परिवर्तमानं परिवर्धमानञ्चदरीदृश्यते, अनेनैव यज्ञेन सर्वेषां प्राणिनां पार्थिव-पदार्थानाञ्चोत्पत्तिः स्थितिः विनाशश्च जायते। एतादृशस्य प्राकृतयज्ञस्य देवोऽयं तिरोहितोऽग्निः वर्तते, येन प्राणिनामङ्गपोषो वृक्षादीनां पर्ण- पुष्पादिप्रसवश्च सुतरां जायते। यथाहि मन्त्रवर्णः–

प्रमातुः प्रतरं गुह्यमिच्छन् कुमारो न वीरुधः सर्पदुर्वीः।
स सं न पक्वमविदच्छुचन्तं रिरिहांसं रिप उपस्थे अन्तः।।[१८]

वृक्षलतादिषु सिक्तं जलमादित्यरश्मय ऊर्ध्वमाकर्षयन्ति तेन सदैव पार्थिवोऽग्निरपि ऊर्ध्वमाक्रमते, अनेन प्रक्रमणेन वृक्षादीनामूर्ध्वं तिर्यक् च क्रमेण विस्तारः पर्णपुष्पफलादिरूपेण च परिणामः परिलक्ष्यते, एतत्सर्वं वृक्षलतादेः मूले स्थितस्य तिरोहिताग्नेः सामर्थ्यो नैव सम्भावनीयम्। तच्च मन्त्रे सामर्थ्यं प्रतरं गुह्यं इति पदाभ्यां संकेतितं विद्यते। तच्च यथाभाष्यं व्याख्येयमस्ति।

Vijnana Bharati

ऋत्विजमित्यग्नेः तृतीयं विशेषणमस्ति, अत्र ऋतुभिर्यजति संगच्छते ऋतून् यजति वा विग्रहेण फलपुष्पादिजनकत्वेन प्रसिद्धः कालविशेष एव ऋतुशब्दार्थः। सौराग्निना सङ्गतोऽयं पार्थिवोऽग्निः ऋत्विज उच्यते, सौरस्य संवत्सररूपतामाप्तस्याग्नेरपेक्षयैव ऋतूनां नामानि प्रभवन्ति। अनेन सौराग्निनैव ऋतुविज्ञानमपि सम्भावनीयम्, यतोहि तत्तदृतुषु फलपुष्पौषधीनामुत्पत्तिकारकोऽयं पार्थिवोऽग्निरेव।

होतारमिति चतुर्थं विशेषणमग्नेः द्युलोकस्थैः देवैः सह संबधं विज्ञापयति, यतोहि पार्थिवोऽग्निरेव तत्तदेवानावह्यति, समान-धर्माणामेव सहावस्थानं परस्परामन्त्रणञ्च लोकप्रसिद्धम् इति हेतोः अग्निद्वारैव तेजःप्रधानैः देवैः सहैकरुप्यमिति न तिरोहितं विदुषाम्।

अथ पञ्चमं विशेषणं रत्नधातममिति सुवर्णमणिप्रभृतीनां रत्नानामुत्पादियता अयमेव पार्थिवोऽग्निरिति भूगर्भविज्ञानं किमपि संकेतयति। तैत्तिरीयब्राह्मणे हिरण्योत्पत्तिसन्दर्भे एतद् विज्ञायते, यत् 'आपो वै वरुणस्य पत्न्य आसन्, ता अग्निमभ्यध्यायन्त, ताः समभवन् तस्य रेतः परापतत् तद्धिरण्यमभवत्''[११] इत्यनेन रसेऽग्निवीर्य संबन्धात् हिरण्योत्पत्तिरिति स्फुटं जायते, अत एवाग्नेरपरमभिधानं हिरण्यरेता' इति संस्कृतभाषायामपि प्रसिद्धमवलोक्यते, तदित्थं मन्त्रगतैः पञ्चभिर्विशेषणैः अग्नेः व्यक्ताव्यक्तं स्वरूपद्वयं समुद्भाव्य कीदृशं वैदिकं विज्ञानं वयं परिशीलयाम इति न परोक्षं वैज्ञानिकानाम्। एवमेव प्राकृतयज्ञे सृष्टिविज्ञानं, ज्योतिषविज्ञानं, कृषिविज्ञानं, गणितर्विज्ञानं, वनस्पतिविज्ञानं प्रभृत्यनेकविधं विज्ञानं परिशीलयितुं शक्यते। आयुर्विज्ञानन्तु आथर्ववेदिकविज्ञानतया प्रसिद्धमेव। अथ च तैत्तिरीयोपनिषादि ब्रह्मवल्याः प्रथमेऽनुवाके परब्रह्मणः सृष्टेरुत्पत्तिर्द्रष्टुं शक्यते, तद्यथा- ''तस्माद् वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुः वायोराग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्यामोषधयः, ओषधीभ्योऽन्नमन्नात् पुरुषः।

आधुनिकविज्ञानानुसारं कालेन गतेः परिमाणं गत्या च कालपरिमाणं निरूप्यते, यतो हि परस्पराश्रित्वमुभयोरपरिहार्यं भवति, वैज्ञानिकमिदं तथ्यं प्राचीनकालत एव प्रसिद्धमासीत् तच्च ऋग्वेदीये मन्त्रे द्रष्टुं शक्यते यथा-

द्वादशारं नहि तज्जराय ववर्ति चक्रं परिद्यामृतस्य।

आपुत्रा अग्ने मिथुनासो अत्र सहशतानि विंशतिश्च तस्थुः।।[२०]

अपि च मानवीयं जीवनमन्नाश्रितं ज्ञायते, अन्नञ्च कृषिकर्मायत्तं च जायते, ऋग्वेदे कृषिप्रशंसा द्यूतनिन्दामुखेनोपदिश्यते,-

तद्यथा - *अक्षैर्मादीव्यः कृषिमित् कृषस्व।*

वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः।।[२१]

पुराकालेऽस्मिन् भारतवर्षे वेदेभ्य एव गणितविद्या तत्राङ्क-लेखनकला च प्रसिद्धा आसीत्। संख्यालेखनस्य आधुनिकी प्रणाली वेदादेव अधिगता। यजुर्वेदीयेऽस्मिन् मन्त्रे - एका च दश च, दश च शतं च, शतं च सहस्रं च, सहस्रञ्चायुतं च, अयुतञ्च नियुतञ्च, नियुतञ्च प्रयुतञ्च, प्रयुतञ्चार्बुदञ्च, अर्बुदञ्च समुद्रश्च[२२] खरबपर्यन्तं संख्यानं द्रष्टुं शक्यते। रेखागणितीयं विज्ञानमपि वैदिकयज्ञानुष्ठानकर्मणि वेदी निर्माणावसरे भुज-आयत-कर्ण-वर्ग-वृत्रादिशब्दैः विभिन्नेषु शुल्बसूत्रेषु द्रष्टुं शक्यते।

एवमेव अथर्ववेदीय कौशिकगृह्यसूत्रे नैकविध-वनस्पतीनां नामानि प्राप्यन्ते, तत्र पलाशं, वेतसं, कोपिलं शमी, दर्भाः दूर्वा, यवाः, तिलाः प्रभृति पदार्थाः दरीदृश्यन्ते। महर्षिः पाराशरः वनस्पति-विज्ञानजनक इति स्मर्यते, तस्य प्रसिद्धो ग्रन्थः वृक्षायुर्वेदः यद्यपि सम्प्रति नोपलभ्यते, तथापि तस्योद्धरणं संस्कृतसाहित्ये बहुत्र प्राप्यते।

किं बहुना धर्म-ब्रह्म चेति वैदिकं प्रतिपाद्यद्वयमिति प्रतिज्ञात सिद्धान्ते ज्ञानापरपर्यायभूतात् ब्रह्मणोऽतिरिक्तात् धर्म पदेनैव विविधं विज्ञानं प्रत्येतव्यं भवति। सम्प्रति आधुनिकं विज्ञानमपि तदेव वस्तुतथ्यमुपस्थापयति, यत् पुरा वेदेषु धर्मवैविध्येनाम्नातमासीदिति दिक्।

सन्दर्भ :

१. गी.१८/३

२. गी.७/२

३. गी.९/१

४. भा.२/९/३०-३१

५. भा.११/१९/४-५-६

६. सांख्य सूत्र १/३२

७. ऋग्वेद - १-१-१

८. ऐतरेय ब्राह्मण १/१/१

९. निरुक्त ७/३

१०. ऋ. १/७०/२

११. यजु. १२/३७

१२. अथर्ववेद १२/१/१९

१३. ऋ. १०/८८/६

१४. यजु. ३१/२०

१५. यजु. १३/४६

१६. ऋ.

Vijnana Bharati